

NEKILNOJAMOJO KULTŪROS PAVELDO APSAUGA VILNIAUS KRAŠTE 1920–1939 METAIS: LENKIŠKO PAVELDOSAUGOS MODELIO RAIŠKA

Jolanta Fedorovič

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: jolantafedorovic@gmail.com

Įvadas

Nemaža dalis Europos šalių dėl įvairių politinių interesų per savo gyvavimo laikotarpį buvo aneksuotos kaimynių. Tuomet neretai naujovės kultūrinėje inkorporuotos šalies sferoje taikytos su tam tikromis išlygomis, nes aukštu kultūriniu lygiu bei pilietiniu sąmoningumu pasižyminti visuomenė traktuota kaip iš esmės pavojingesnė, linkusi šaliai inkorporatorei priešintis visuma. Nutuokiant grėsmę, naujai prijungtose teritorijose stengtasi transformuoti ir konstruoti tokį švietimo bei kultūrinės sklaidos modelį, kuris gebėtų daryti įtaką visuomenei ir pašalinti nestabilumą įvairių apribojimų, informacijos vienpusiškumo, o neretai ir brutaliais metodais. Paveldosauginėje plotmėje tai pasireikšdavo kaip vietinės kultūros palikimo ignoravimas ar tiesioginė destrukcija, tuo pat metu aukštinant ir puoselėjant šalies inkorporatorės istorijos versiją atitinkančias idėjas ir jas simbolizuojančius objektus. Tokio dirbtinio, paremto politiniu racionalumu modelio taikymas neišvengiamai palikdavo liūdnu padarinių vietos kultūrinėje terpėje, tačiau nuomonė, jog toks variantas – vienintelis, būtų ganėtinais šališka, nes esama ir švelnesnio režimo ar netgi teigiamu po-

veikiu pasižymėjusių kultūrinės sklaidos pavyzdžių.

Lietuvos istorijoje irgi figūruoja tam tikrų dalių ar laikotarpių inkorporacijos faktų. XX a. pirmoje pusėje beveik du dešimtmečius Vilniaus miestas ir aplinkinis kraštas buvo aneksuoti kaimynės Lenkijos ir traktuoti kaip šios valstybės dalis. Vilniaus krašte tuomet galiojo Lenkijos įstatymai, o naujoji sistema ne tik darė įtaką politinei sanklodai, bet ir palietė įvairias kultūros sritis bei jų vystymosi eigą. Šis straipsnis skirtas vienai tokių sričių – paveldosaugai, konkrečiai nekilnojamojo kultūros paveldo grupei, lenkiškojo apsaugos modelio raiškai ir praktikai Vilniaus krašte apibrėžti.

Lietuvos paveldosaugos raida, įvairūs teoriniai modeliai ir jų raiška pastaruosius porą dešimtmečių sulaukė nemažo mokslininkų dėmesio. Tačiau, kadangi yra daugiau šaltinių, išsamiau analizuotas Sovietų Sąjungos aneksijos laikotarpis, o tarpukario Vilniaus krašto paveldosaugos raidoje dar yra neištirtų nišų. Šios temos vienaip ar kitaip ėmėsi nedidelis lietuvių mokslininkų būrelis. Jie daugiausia domėjosi tik kuriuo nors etapu ar sritimi, motyvuodami analizuojamo laikotarpio tyrimų ribotumą

šaltinių stoka ir dokumentų išvežimo į Lenkiją tikimybė¹, o lenkų autoriai akcentuoja šaltinių dingimą būtent Antrojo pasaulinio karo metu². Ribotas šaltinių ir publikacijų analizuojama tema kiekis yra pagrindinė Vilniaus krašto paveldosaugos tyrimų stokos priežastis. Antrasis straipsnio naujumo faktorius – tai lenkų mokslininkui dr. Jacekui Wysockiui (*Jacek Wysocki*) padedant identifiktuotas faktiškai netyrinėtas Kultūros paveldo centro (KPC) archyve saugomas lenkmečiu Vilniuje dirbusios oficialiosios paveldosauginės organizacijos fondas. Šiame straipsnyje bus pateikti nauji, niekur neskelbti tarpukario paveldosaugos raidos faktai, o atrastasis fondas paneigia kai kurių autorių ir net pačių minimo archyvo darbuotojų nuomonę, kad tokio pobūdžio šaltiniai nebuvo išsaugoti.

Apibrėžiant paveldo apsaugos ypatumų etapiškumą, straipsnyje naudojami modeliai, paremti paveldosaugos reiškinio raidos ir įvairovės skaidymu į apibendrinamuosius blokus³. Formuliuotės autorystė priklauso Rasai Čepaitienei, kuri, remdamasi F. Choay ir G. Ashworth'o kon-

ceptijomis, išskiria keturis⁴ pagrindinius paveldosauginės raidos etapus – paradigmas. *Antikvarizmu* paradigma įvardijama tuomet, kai išskiriama „... *pastanga rinkti, saugoti <...> kultūros vertybes – dažniausiai kilnojamasias*“⁵. Šį etapą keitė *elementinės* paveldosaugos samprata, apibrėžiama kaip „... *prioritetais pasirenkanti praktinių paminklotvarkinių problemų sprendimą ir teorinių principų, kaip tai daryti, suformavimą*“⁶, orientuota į pavienius saugotinus elementus veika. Sudėtingiausia ir derinti subtilumus reikalaujanti yra *kompleksinė struktūrinė (integralioji)* paveldosauga. Ši paradigma „... *atkreipia ypatingą dėmesį ne tik į paveldo objektų formas, bet ir tinkamos jų funkcijos išlaikymo interesą*“⁷, o jos pagrindine definicija įvardijama vientisa kompleksinė vertingų dėmenų ir neatsiejamų tarpusavyje elementų apsauga.

Esminis šio straipsnio tikslas – nustatyti Vilniaus krašto nekilnojamojo kultūros paveldo globos raidos ypatumus 1920–1939 m. kaip vieną iš trūkstamų informacijos prasme dėmenų bendrame Lietuvos paveldosauginiame kontekste. Išskiriant vyravusias tendencijas, jų raiškos formas, ištyrus veiklos mastą ir įvertinus tolesnį puoselėtos tradicijos likimą, čia analizuojami Lenkijos diegtos paveldosauginės politikos reikšmingumas ir įtaka tolesnei nekilnojamojų vertybių apsaugai bei situacijai.

¹ *Markevičienė J.* Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939–1940), Sovietų Sąjungos okupacijos ir nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu // Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945. Vilnius, 1999, p. 143, 167–168; *Markevičienė J.* Kultūros paveldo saugos raiška: mokslinės, emocinės ir teisinės prielaidos // Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940. Vilnius, 1998, p. 303; *Keršytė N.* Vytauto Didžiojo kultūros muziejus – Lietuvos centrinė kultūros paminklų globos įstaiga 1936–1940 metais // Mūsų praeitis. Vilnius, 1997, Nr. 5, p. 93–94.

² *Prószyński J.* Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna. Kraków, 2001, t. 1, s. 349; *Kowalczykowa A.* Świtę i inne miejsca. Pamiątki mickiewiczowskie w zagrożeniach // Blok-Notes muzeum literatury im. Adama Mickiewicza. Warszawa, 1999, nr. 12/13, s. 263.

³ *Kulevičius S.* Reliatyvistinės paveldosaugos samprata: prielaidos, principai, galimybės // Lietuvos istorijos studijos, 2009, Nr. 24, p. 158.

⁴ Šiame straipsnyje nebus naudojamas ketvirtasis – postmodernusis šiuolaikinis paradigmatis modelis, nes jis nėra siejamas su analizuojamu laikotarpiu.

⁵ *Čepaitienė R.* Paveldosauga ir tarpdisciplininis kontekstas // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų atkūrimo byla. Vieno požūrio likimas. Vilnius, 2006, p. 127.

⁶ Ten pat, p. 129.

⁷ Ten pat, p. 131.

Lietuvių kalba publikuotos Vilniaus krašto paveldosaugos tyrimų medžiagos nėra gausu. Šį tarpinį savo straipsniuose daugiausia analizuoja Jūratė Markevičienė ir Nastazija Keršytė – nagrinėja administracinės sistemos, galiojusių paveldo apsaugos įstatymų klausimus⁸, istorinio Vilniaus vertės sampratą⁹ ir tam tikrus Vilniuje vykusius paveldosauginių procesų momentus¹⁰. Konkrečius atliktus Vilniaus krašto paveldo tvarkybos darbus įvardija ir šį laikotarpį teigiamai vertina Jonas Rimantas Glemža¹¹. Kiek platesnėje istoriografijoje lenkų kalba minimi ir su Vilniaus kraštu sietini faktai – Ježis Remeris (*Jerzy Remer*) įvardijo valstybinės paveldo globos organizacijos veiklos ypatumus¹², Marjanas Moreliovskis (*Marjan Morelowski*) publikavo atliktų mokslinių tyrimų medžiagą¹³, kiti tarpukario specialistai leido paveldo objektus populiarinančias monografijas¹⁴. To meto Lenkijoje išėjusioje

literatūroje taip pat galima aptikti įstatymų ir paveldosauginių organizacijų veiklos aptarimų. Čia pirmiausia paminėtinas Jaroslavas Voicechovskis (*Jarostaw Wojciechowski*), kuris tiesiogiai dalyvavo paveldo apsaugos veikloje, todėl šio asmens straipsniai publikuoti oficialiame valstybinės paveldosaugos organizacijos veikalė¹⁵ ir auktualias naujienas pranešančiame leidinyje¹⁶. Teorinę mintį gvildeno garsus to meto meno istorikas Alfredas Lauterbachas (*Alfred Lauterbach*)¹⁷, paveldotvarkos darbų įvairovė, urbanistinės miestų sandaros klausimai ir metodų vertinimas aptartas rinktiniame straipsnių rinkinyje¹⁸. Buvęs Vilniaus konservatorius Stanislovas Lorencas (*Stanisław Lorentz*) išleido monografiją, kurioje pateikė gana neformalų pasakojimą apie savo darbo Vilniuje metus ir šiame krašte vykusius procesus¹⁹. Analizuojamo laikotarpio autorių amžininkų veikalais remtasi tiriant paveldosauginę administracinę struktūrą, paties lenkų paveldosauginio modelio raišką. Susisteminta medžiaga priklauso XX a. pabaigos lenkų autoriams: Ježis Fryčas (*Jerzy Frycz*) analizavo aneksinį pačios Lenkijos laikotarpį²⁰, Janas Prušinskis (*Jan Pruszyński*) savo monografiją skyrė Lenkijos kultūros paveldo apsaugos ypatumams²¹. Lenkijos autorių straipsnių rinkiniai pasižymi nagri-

⁸ *Markevičienė J.* Rytų Lietuvos paminklai // Kultūros paminklų enciklopedija. Vilnius, 1998.

⁹ *Markevičienė J.* Kultūros paveldo saugos raiška: mokslinės, emocinės ir teisinės prielaidos // Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940. Vilnius, 1998.

¹⁰ *Markevičienė J.* Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939–1940), Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos pradžios (1940–1941 ir 1944–1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu // Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945. Vilnius, 1999, p. 143, 167–168; *Keršytė N.* Vytauto Didžiojo kultūros muziejus – Lietuvos centrinė kultūros paminklų globos įstaiga 1936–1940 metais // Mūsų praeitis. Vilnius, 1997, Nr. 5.

¹¹ *Glemža J. R.* Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas. Vilnius, 2002.

¹² *Remer J.* Oddział sztuki Wileńskiego urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności. Wilno, 1928.

¹³ *Morelowski M.* Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyki do neoklasycyzmu. Wilno, 1938–1939; *Morelowski M.* Problemy wileńskiej architektury barokowej XVII i XVIII w. Wilno, 1935.

¹⁴ *Studnicki W.* Wilno. Przewodnik. Wilno, 1921; *Zahorski W.* Przewodnik po Wilnie. Wilno, 1923; *Kłos J.* Wilno. Przewodnik Krajoznawczy. Wilno, 1923.

¹⁵ *Ochrona zabytków sztuki.* Warszawa, 1930–1931, zeszyt 1–4.

¹⁶ *Wiadomości konserwatorskie.* 1929, nr. 1–24.

¹⁷ *Lauterbach A.* Pierścień sztuki. Historia i teoria. Warszawa, 1929.

¹⁸ *Opieka nad zabytkami i ich konserwacja.* Warszawa, 1920.

¹⁹ *Lorentz S.* Album wileńskie. Warszawa, 1986.

²⁰ *Frycz J.* Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918. Warszawa, 1975.

²¹ *Pruszyński J.* Ochrona zabytków w Polsce. Warszawa, 1989.

nėtos tematikos įvairove, juose analizuojama praktinės veiklos sritis, vietos skiriama asmenybių biografijoms ir pačios paveldo apsaugos sisteminiam modeliui aptarti²². Konkrečių visuomeninių organizacijų veiklą savo monografijoje pateikė Henrika Ilgevič²³, ta pačia tema kalbama ir keliuose kitų autorių straipsniuose²⁴. Straipsnyje neapsieita ir be teorinės medžiagos, kurią savo publikacijose išsamiai pateikia šiuolaikiniai Lietuvos mokslininkai²⁵. Čia esminiu akcentu tapo R. Čepaitienės publikacija, kuria remiamasi lyginant visos to meto Lenkijos ir Vilniaus krašto paveldo apsaugos elgsenos ypatumus ir formuluojant šią analizę užbaigiančias išvadas.

Naudotų šaltinių grupės medžiaga yra saugoma dviejuose Vilniaus archyvuose. Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA) 51–64 fondus sudaro vaivadijos valdybos, miesto seniūnijos ir magistrato dokumentacija, kuri saugoma pavienėse bylose, vienaip ar kitaip susijusiose su Vilniaus krašto paveldosauga. Kultūros paveldo centro archyvo Vilniaus vaivadijos valdybos 22 fondas aktualiausias ir men-

²² Konserwator i zabytek. Warszawa, 1991; Badania i ochrona zabytków w Polsce w XX wieku. Warszawa, 2000; Organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką w międzywojennym Wilnie // Kultura międzywojennego Wilna. Białystok, 1944.

²³ Ilgiewicz H. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy. Warszawa, 2008.

²⁴ Petrauskienė I. Vilniaus Mokslo Bičiulių Draugija (1907–1941) // Mokslo draugijos Lietuvoje. Vilnius, 1979; Kościalkowski S. Pamiątna, choć przemilczana rocznica. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w pięćdziesięciolecie jego powstania // Teki historyczne. Londyn, 1956–1957, t. VIII, s. 95.

²⁵ Čepaitienė R. Paveldosauga ir tarpdisciplininis kontekstas // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų atkūrimo byla. Vieno požiūrio likimas. Vilnius, 2006; Kulevičius S. Reliatyvistinės paveldosaugos samprata: prielaidos, principai, galimybės // Lietuvos istorijos studijos. 2009, Nr. 24.

čiausiai tyrinėtas. Analizuojamu laikotarpiu Vilniaus krašte veikusios valstybinės paveldo apsaugos tarnybos fondą sudaro daugiau kaip 250 bylų, kurių panaudos lapuose įrašytos vos kelios dokumentus tyrusių asmenų pavardės. Šiame straipsnyje pastaraisiais, niekur nepublikuotais šaltiniais remtasi pristatant valstybinės paveldosauginės institucijos praktinę veiklą.

Teisinis Vilniaus krašto paveldosaugos reglamentavimas

Lenkijos ir Lietuvos paveldosaugos raidos faktai nėra garsiai eskaluojami europinės XVIII–XIX a. paveldo apsaugos istorijos kontekste. Kultūriniu lygmeniu dominuojančių Prancūzijos, Italijos, Anglijos valstybių teritorijose vykę pokyčiai ir savo mintis skelbę novatoriai buvo aktyvesni. Tačiau tarp Lenkijos žemes dalimis aneksavusių šalių būta tokių, kurių progresyvi paveldosauginė patirtis nulėmė jau nepriklausoma valstybe tapusios Lenkijos spartesnę paveldo veiklos pagreitį. XX a. pradžioje inkorporuota į Rusijos, Austrijos ir Prūsijos sudėtį, o nuo 1918 m. tapusi nepriklausoma valstybė, netrukus Lenkija pati ima taikyti ir prie jos prijungtose žemėse dar neištobulinant, bet pagrįstą sėkmingos gretimų šalių patirties elementais paveldosauginę viziją.

Plėtojant paveldosauginę mintį, neretai sunku išlaikyti emocinį neutralumą ir nenukrypti į tam tikrą ideologiją ar estetinį romantizmą. Šiame kontekste drausminančių vaidmenį atlieka oficialūs reglamentai ir teisiniai aktai, kurie išgrynina racionalią idėją, aiškiai numato siektinas gaires. Papildoma teisinės bazės paskirtis – tai administracinės sistemos struktūravimas bei visuomenės vaidmens ir atsakomybės

lygio nustatymas. Per visą 1918–1939 m. laikotarpį nepriklausomoje Lenkijoje buvo priimti, vienas kitą pakeičė, du paveldosauginiai teisiniai aktai. Pirmasis, dar tik formaliai suverenios valstybės Regentų Tarybos paskelbtas 1918-ųjų paveldo apsaugos dekretas, turėjęs pertraukti akademinio lygmens ginčus bei svarstymus ir suteikti oficialaus apsaugos organizuotumo statusą, formuotas taikant Prancūzijos patirtį ir šios šalies įstatymo šabloną²⁶. Šiame dekrete, apibrėžiančiame teisinę visų kultūros ir meno sričių paveldo objektų apsaugą, nekilnojamajam paveldui skiriamas tolygus ir pakankamas dėmesys. Oficialiu reglamentu paveldo objektui nustatytas 50-ies metų senumo cenzas, o vertu paveldo statuso jį turėjo pripažinti oficialūs paveldosaugininkai – konservatoriai²⁷. Dešimtmetį galiojusio dekreto sąvokas ir nurodymus 1928 m. papildė ir praplėtė naujasis paveldo apsaugos įstatymas. Tačiau ypatingų pokyčių, įvardijant saugotinus objektus, nebuvo įtraukta, nekilnojamųjų vertybių sąrašas naujajame įstatyme išliko beveik nepakitęs. Kalbant apie abu, 1918 m. ir 1928 m., teisinius paveldo apsaugos aktus, verta atkreipti dėmesį į ypatingą aplinkybę, kuri kiek transformuoja kompleksinės – struktūrinės (integraliosios) paveldosaugos paradigmos raiškos laikotarpio įvardijimą. Kompleksinę paveldo apsaugą ir integraliąją paradigmą įprasta sieti su 1964 m. Venecijos chartija. Tačiau šio tarptautinio dokumento tezės nebuvo originalios, savo intencija jai labai

²⁶ Pruszyński J. Ochrona zabytków w Polsce. Warszawa, 1989, s. 76.

²⁷ Dz.U. 1918 nr 16 poz. 36: Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury // Internetowy system aktów prawnych. Prieiga per internetą: <<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19180160036>> [žiūrėta 2011 02 19].

artimoje 1931 m. išleistoje Atėnų chartijoje aptinkama nemažai panašumų, dubliuojasi kai kurie paveldo apsaugai taikytini principai²⁸. Abiejose chartijose kalbama apie paveldo kompleksinės apsaugos būtinumą, ją supančios aplinkos ir smulkesniųjų priklausinių vertingumą²⁹. Analizuojant abu, 1918 m. ir 1928 m., teisinius Lenkijos aktus, galiojusius ir Vilniaus krašte, paaiškėja, kad dokumentų sudėtin buvo įtrauktas beveik identiškas punktas, skelbiantis, kad: „Paveldu laikomi: <...> mūriniai ir mediniai statiniai, kartu su savo gamtine aplinka, taip pat ir vėlesniais laikotarpiais formuotais komplekso elementais ir su architektūra susijusiais meno dirbiniais.“³⁰ Identiška Venecijos ir net Atėnų chartijoms mintis, pasirodo, gyvavo jau anksčiau, buvo teisiškai apibrėžta Lenkijoje ir galiojo tuomečiame Vilniaus krašte.

Nepriklausomos Lenkijos paveldo apsaugos organizacinę administracinę sistemą numatė jau pirmasis, 1918 m. datuojamas teisinis aktas. Dar tik formaliai suverenioje, Regentų Tarybos valdomoje valstybėje prie Religinių išpažinimų ir visuomenės švietimo ministerijos (*Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*) Varšuvoje įsteigtame Meno departamente (*Departament Sztuki*) pradėjusi veikti Praeities meno paminklų ir

²⁸ Kulevičius S. Lietuvos paveldosaugos idėjiniai modeliai ir jų raiška praktikoje sovietmečiu. Daktaro disertacija. Vilnius, 2010, p.125.

²⁹ The Athens Charter. Prieiga per internetą: <http://www.icomos.org/athens_charter.html> [žiūrėta 2011 05 18]. Tarptautinė paminklų ir kompleksų konservavimo ir restauravimo chartija („Venecijos chartija“) // Kultūros paveldo apsauga: reglamentuojančių dokumentų rinkinys. Vilnius, 1997, p. 237.

³⁰ Dz.U. 1918 nr 16 poz. 36: Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury // Internetowy system aktów prawnych. Prieiga per internetą: <<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19180160036>> [žiūrėta 2011 02 19].

muziejų tarnyba (*Referat zabytków artystycznych przeszłości i muzeów*) buvo pirmoji valstybinė, atgimusios šalies paveldo globą praktikuojanti organizacija³¹. Nuo 1918 m. lapkričio oficialiai pripažintoje nepriklausomoje Lenkijoje Meno departamentas buvo transformuotas į Meno skyrių (*Wydział Sztuki*), o jame dirbti skiriami Religinių išpažinimų ir visuomenės švietimo ministerijos valstybės pareigūnai – konservatoriai³².

Akcentuojant destruktinį aneksuotojų valdžios ir karo padarinių palikimą, visos to meto Lenkijos paveldo būklės situacija vertinta kaip reikalaujanti skubių darbų. Tame kontekste Vilnius įvardytas kaip ypač apleistas kraštas, kuriam būtini nedelsiami darbai³³. Pagrindine oficialiosios paveldosaugos Vilniaus krašte prielaida tapo 1922 m. lapkričio Lenkijos Seimo nutarimas, skelbęs, kad nuo šiol kraštas oficialiai priklauso Lenkijai ir čia išsigalioja šios šalies įstatymai³⁴. Naujajam teritoriniam administraciniam vienetui valdyti buvo paskirtas Lenkijos vyriausybės delegatas (*Delegat Rządu na ziemię Wileńską*), o prie įsteigtos Vyriausybės delegato įstaigos (*Urząd Delegata Rządu na ziemię Wileńską*)³⁵ įkurtas Meno skyrius, kurio

vedėju skirtas pareigūnas *konservatorius*, turėjęs kuruoti viso Vilniaus krašto paveldo rūpybą. Kaip ir visoje Lenkijoje, šiai pareigybei konkretų asmenį paskyrė Religinių išpažinimų ir visuomenės švietimo ministerija³⁶ ir nuo 1923 m. vasario minėtame skyriuje Vilniuje pradėjo veikti pirmojo krašto konservatoriaus J. Remerio³⁷ vadovaujama paveldo globos tarnyba. 1922 m., planuojant Vilniuje formuoti Meno skyrių, svarstytos jo dislokacijos galimybės. Tam pasirinktas netoliese buvęs erdvus, 2-uju numeriu pažymėtas pastatas tuometinėje Šv. Magdalenos aikštėje (*šiądien Šventaragio g. 2*)³⁸, o Meno skyriui atiteko trys antro aukšto kabinetai. Čia ir pradėjo dirbti pirmieji skyriaus darbuotojai, pats konservatorius ir du jo sekretoriai³⁹. Toks nedidelis aparatas formuotas numatant tik organizacinį darbą. Aparato nurodymus turėtų atlikti kviestiniai samdomi specialistai ir vėliau priimto naujojo paveldo įstatymo suformuotos vietinės komisijos⁴⁰.

Oficialioji paveldosauginė Konservatoriaus tarnyba

Tuomečio Vilniaus krašto konservatoriaus vykdytinų pareigų sąrašas konkretintas vidaus reikalų ministro 1923 m. išleistu

³¹ *Wojciechowski J.* Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce // *Ochrona zabytków sztuki*. Warszawa, 1930–1931, zeszyt 1–4, t. 1. s. 13.

³² Ten pat, p. 14.

³³ *Remer J.* Oddział sztuki Wileńskiego urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności. Wilno, 1928, s. 6.

³⁴ *Ustawa o objęciu władzy państwowej nad Ziemią Wileńską* // Internetowy system aktów prawnych: [žiūrėta 2011 m. gegužės 7 d.]. Prieiga per internetą: <<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19220260213>> [žiūrėta 2011 05 07].

³⁵ *Vilniaus vaivadijos valdyba* // Lietuvos vyriausiojo archyvaro tarnyba. Prieiga per internetą: <http://www.archyvai.lt/archyvai/content/archivesItem.jsp?archivesItemId=111207> [žiūrėta 2011 03 05].

³⁶ *Dz.U. 1918 nr 16 poz. 36: Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury* // Internetowy system aktów prawnych. Prieiga per internetą: <<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19180160036>> [žiūrėta 2011 02 19].

³⁷ *Mazurkiewicz J.* Curriculum Vitae Jerzego Ludwika Adama Remera (1888–1979) // *Konserwator i zabytek*. Warszawa, 1991, s. 60.

³⁸ *Kowalczykowa A.* Świżeż i inne miejsca. Pamiątki mickiewiczowskie w zagrożeniach // *Blok-Notes Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza*. Warszawa, 1999, nr.12/13, s. 268.

³⁹ *Lorentz S.* Album wileńskie. Warszawa, 1986, s. 22.

⁴⁰ KPCA, f. 22, ap. 1, b. 194.

specialiuoju reskriptom, kuriame tarp elgse- nos įvairaus paveldo objektų atžvilgiu būta atskirų punktų, reglamentavusių nekilno- jamųjų vertybių saugą⁴¹.

Pirminis reglamento punktas skelbė atsakingo asmens pažinties su kompeten- cijos srities objektais būtinybę⁴². Vykdy- damas šį nurodymą, pirmasis krašto kon- servatorius J. Remeris savo veiklą Vilniuje pradėjo nuo susipažinimo ir situacijos ana- lizės, kurią vykdant buvo konstatuota, jog Vilniaus krašto paveldo sritis be galo ap- leista dėl valdžios pokyčių, karo padarinių bei pačios apsaugos sistemos nebuvimo ir ateityje ne tik teks investuoti nemažai fi- nansų, bet ir sutelkti maksimalias pajėgas. Reskripte numatyto informacijos rinkimo apie žinyboje esančius paveldo objektus nurodymu Vilniaus krašto konservatoriaus tarnyba kaupė savo archyve įvairaus pobū- džio medžiagą, tačiau, nenumačius siste- mos, pirminiu laikotarpiu ji daugeliu atve- jų rėmėsi seniūnų siūsta informacija apie jų teritorijoje esančius ir skubios pagalbos reikalingus paveldo objektus⁴³. Naujajame 1928 m. paveldo apsaugos įstatyme jau operuojama ir šiandien Lietuvoje vartotinu registro terminu⁴⁴, o šį reglamentą lydė- jusiame atskirame potvarkyje apibrėžtos tikslios įtraukimo į apskaitą aplinkybės⁴⁵.

⁴¹ Poklewski J. Organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką w międzywojennym Wilnie // Kultura międzywojennego Wilna. Białystok, 1944, s. 178.

⁴² Ten pat, p. 178.

⁴³ Remer J. Oddział sztuki Wileńskiego urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności. Wilno, 1928, p. 7.

⁴⁴ Dz.U. 1928 nr 29 poz. 265: Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami // Internetowy system aktów prawnych. Prieiga per internetą: <<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19280290265>> [žiūrėta 2011 05 18].

⁴⁵ Dz.U. 1928 nr 76 poz. 675: Rozporządzenie Mi- nistra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z

Nors buvo nuolat akcentuojama in- ventorizacinio proceso svarba, tik 1928 m., įsteigus specialią instituciją – Centri- nį inventorizacinį biurą⁴⁶, atsirado tam tikras šios veiklos postūmis. Proceso or- ganizavimas vykdytas vadovaujantis ter- ritoriniu skirstymu – formuoti apskrities biurai, o sukauptų veiklos rezultatų duo- menys spausdinti specialiaame leidinyje⁴⁷. Vilniaus krašte šis laikotarpis sutapo su konservatoriaus Stanislovo Lorencio (*Sta- nislaw Lorentz*) darbo pradžia. Jis buvo at- sakingas už šios veiklos organizavimą jam patikėtame krašte, pats aktyviai dalyvavo daugelyje tam skirtų išvykų, kontroliavo darbų eigą, rengė išsamias ataskaitas⁴⁸.

Tiesioginę paveldo būklės kontrolę ir paveldotvarkos darbų organizavimą supo- nuojantis punktas vidaus reikalų ministro reskripte buvo vienas iš svarbiausių, prak- tinę konservatoriaus veiklą reglamentuo- jančių nurodymų. Tačiau pirmieji oficia- liosios paveldosaugos etapai buvo be galo komplikuoti. Juos apsunkino ir ypatingas fizinių galimybių bei faktinio poreikio san- tykio neproporcingumas. Tik dėl profesio- nalaus to meto veikėjų požiūrio, nepaisant komplikuo- tų finansinių ir organizacinių galimybių, šiandien galima įvardyti nema- žai objektų, kuriuose buvo atliekami įvai- raus masto paveldotvarkos darbai. Karo padarinių ir Rusijos aneksinio laikotarpio pasekmių paliestas Vilniaus sakralinės architektūros paveldas sulaukė ypatingo

dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków // Internetowy system aktów prawnych. Prieiga per inter- netą: <<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19280760675>> [žiūrėta 2011 05 18].

⁴⁶ Remer J. Program inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce // Ochrona zabytków sztuki. Warszawa, 1930–1931, zeszyt 1–4, t. 2, s. 419.

⁴⁷ Ten pat, p. 419.

⁴⁸ KPCA, f. 22, ap. 1, b. 166.

dėmesio, todėl natūralu, kad Vilniaus Katedra⁴⁹, Šv. Kazimiero⁵⁰, Šv. Ignoto⁵¹, Švč. Trejybės⁵², Visų Šventųjų⁵³ ir daugelis kitų Vilniaus krašto bažnyčių bei vienuolynų⁵⁴ buvo tvarkomi skubos tvarka. Be bažnytinės architektūros, svarbia laikyta senųjų pilių paveldo grupė. Tiesiant Vilniuje kanalizaciją, buvo atkasti ir tyrinėti senųjų pilių ir gynybinių įtvirtinimų pamatai⁵⁵, Vilniaus Pilies kalne visą laikotarpį vykdyti tyrimai ir konservavimo darbai⁵⁶, dėtos pastangos apsaugoti Trakų salos pilį⁵⁷. Paveldo objektais Vilniaus krašte laikyti ir pasaulietiniai pastatai, restauruoti reikalingiausi pagalbos Vilniaus universiteto ansamblio statiniai⁵⁸. Planuojant Miesto muziejaus ir Vilniaus magistrato panaudai pritaikyti rotušės pastatą, jame atliktas kapitalinis remontas⁵⁹, tvarkyti reprezentaciniai Vyskupų⁶⁰, didikų Sapiegų ir Slušų rūmai⁶¹ ir kiti panašaus pobūdžio statiniai. Dauguma praktinių, architektūros objektams taikytų darbų ir finansinių išteklių tuomet buvo orientuoti į pastatų nykimo

⁴⁹ KPCA, f. 22, ap. 1, b. 99.

⁵⁰ KPCA, f. 22, ap. 1, b. 51.

⁵¹ KPCA, f. 22, ap. 1, b. 16.

⁵² *Wojciechowski J.* Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919–1929 // *Ochrona zabytków sztuki.* Warszawa, 1930–1931, zeszyt 1–4, t. 2, p. 305.

⁵³ *Kronika konserwatora // Ochrona zabytków sztuki.* Warszawa, 1930–1931, zeszyt 1–4, t. 2, s. 349.

⁵⁴ KPCA, f. 22, ap. 1, b. 33; KPCA, f. 22, ap. 1, b. 105; KPCA, f. 22, ap. 1, b. 181.

⁵⁵ *Wojciechowski J.* Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919–1929 // *Ochrona zabytków sztuki.* Warszawa, 1930–1931, zeszyt 1–4, t. 2, s. 305.

⁵⁶ KPCA, f. 22, ap. 1, b. 198; KPCA, f. 22, ap. 1, b. 235; LCVA, f. 64, ap. 17, b. 1454; LCVA, f. 64, ap. 17, b. 1458.

⁵⁷ KPCA, f. 3, ap. 1, b. 296.

⁵⁸ KPCA, f. 22, ap. 1, b. 129.

⁵⁹ LCVA, f. 64, ap. 8, b. 88; LCVA, f. 64, ap. 8, b. 189; KPCA, f. 22, ap. 1, b. 28.

⁶⁰ KPCA, f. 22, ap. 1, b. 10.

⁶¹ LVIA, f. 1135, ap. 8, b. 16.

prevenciją. Kita vyravusi paveldotvarkos darbų kryptis – restauracinio pobūdžio. Jos pasirinkimą lėmė istorinės vertės faktorius. Rusijos imperijos laikotarpiu nukentėjęs reprezentacinės paskirties ir sakralinio pobūdžio paveldas reikalavo tiek autentiškos panaudos grįžties, tiek deramų tvarkybos darbų. Vykdamas šią veiklą, buvo ne tik atliekami moksliniai tyrimai, jais remtasi ir praktikoje, o šis faktas grindžia darbų priskyrimą profesionalios paveldotvarkos grupei.

Konkrečių pastatų tvarkybos darbai nebuvo nukreipti tik į pavienį objektą, dažnai tam tikro reguliavimo sulaukdavo ir jų aplinka bei šalia esantys smulkesni elementai. Taip pat pažymėtinas Vilniaus miesto, kaip urbanistinio vieneto, reguliavimas ir darnaus jo vaizdinio formavimas. Centrinės senamiesčio dalies mūriniai privatūs namai turėjo būti remontuojami tik konservatoriaus nustatytais metodais. Reglamentuota fasadų spalva, dekoru elementų būklė, reklaminių iškabų pateikimas. Nuolat kontroliuojant šių taisyklių laikymąsi, buvo pasiektas tvarkingas Universiteto, Didžiosios, Pilies, Aušros Vartų ir kt. gatvių vaizdinys⁶².

Ypač įdomus yra kraštovaizdžio apsaugos⁶³ punktas, taip pat įrašytas į konservatorių pareigų sąrašą. Nors tikslinga kraštovaizdžio apsauga Europoje tradiciškai siejama su XX a. aštuntajame dešimtmetyje paskelbta Europos kraštovaizdžio konvencija⁶⁴, Lenkijos ir kartu Vilniaus krašto

⁶² KPCA, f. 22, ap. 1, b. 56.

⁶³ *Poklewski J.* Organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką w międzywojennym Wilnie // *Kultura międzywojennego Wilna.* Białystok, 1944, s. 178.

⁶⁴ *Markevičienė J.* Kultūros paveldo vertės ir autentiškumo samprata tarptautinės teisės aktuose // *Kultūros paveldas ir visuomenė XXI a., nacionaliniai ir tarptautiniai aspektai.* Vilnius, 2006, p. 26.

atvejis sudaro tam tikrą išlygą. Kadangi kraštovaizdžio terminas suponuoja gamtinio ir kultūrinio paveldo integralumą⁶⁵, galima teigti, jog būtent tokia kompleksinė apsauga ir sudaro šį konservatorių kompetencijai priskirtiną punktą. Ši pareiga labai aiškiai ir atskirai minima Meno skyriaus veiklos apibrėžtyje⁶⁶, o 1918 m. ir 1928 m. teisiniai paveldo apsaugos reglamentai tik patvirtina nurodymą saugoti nekilnojamąjį objektą drauge su jo gamtine aplinka. „Paveldosaugos objekto sampratoje <...> perėjimas <...> nuo „monumentalaus“ prie gerokai platesnio „paminklo“ apibrėžimo, įtraukiančio ištisų kraštovaizdžių ir miestovaizdžių pripažinimą“⁶⁷, deklaruoja kompleksinės-struktūrinės paradigmos apraiškas.

Visuomeninės paveldosauginės organizacijos

Valstybės funkcijas vykdančios ir politiką įgyvendinančios įstaigos neretoje valstybėje kritikuojamos dėl formalaus požiūrio ar vangaus suinteresuotumo siekiant maksimalių rezultatų. Vilniaus krašte veikusiai konservatoriaus tarnybai vargu ar taikytina ši kritika, tačiau tuomet, kaip ir šiandien, buvo filantropų suburtų nevyriausybiinių organizacijų, kurių veikla pagrįsta ypatingu motyvuotumu, o narius vienijo nuostata dirbti visuomenės labui.

Oficialiomis, nekilnojamąjį kultūros paveldą akceptavusiomis ir šios srities

⁶⁵ Bučas J. Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės. Vilnius, 1988, p. 5.

⁶⁶ Remer J. Oddział sztuki Wileńskiego urzędu Wojewódzkiego w pięcioletnim okresie działalności. Wilno, 1928, p. 5.

⁶⁷ Čepaitienė R. Paveldosauga ir tarpdisciplininis kontekstas // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmų atkūrimo byla. Vieno požiūrio likimas. Vilnius, 2006, p. 131.

vertybių apsaugos tradicijų pradmenis Vilniaus krašte paklojusiomis galima įvardyti dvi tarpusavyje artimai susijusias draugijas. Jos ir tapo aktyviausiomis ir veikliausiomis nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos srities veikėjomis. Nors Vilniaus mokslo bičiulių draugijos (*Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*, toliau VMBD), susikūrusios 1907 m.⁶⁸, statute tiesioginio, paveldo globą reglamentuojančio punkto nebuvo, šios sferos veikla buvo suprantama kaip mokslo žinių tobulinimas ir sklaida, meno globa, etnografijos, gamtos ir istorijos tyrimai⁶⁹. Paveldo globos veiklą kuravo Filologijos-literatūros-meno skyrius, o nuo 1931 m., patenkinus papildomų, siauresnę specializaciją turinčių padalinių poreikį, įkurta Meno istorijos sekcija⁷⁰. Pasirinkę paveldo objektus, draugijos nariai, gilindamiesi iki pat smulkausių detalių, tyrė vientiso šalies istorinio proceso raidą⁷¹, populiarino Vilniaus architektūros apsaugos praktiką, nuosekliai ir kruopščiai rinko istorinę, su nekilnojamoju paveldu susijusią medžiagą⁷², tapusią pagrindu vykdant paveldotvarkos darbus daugelyje Vilniaus krašto objektų⁷³. Šių iniciatyvių profesionalų veiklos rezultatų pėdsaką aptinkama Vilniaus Katedroje ir

⁶⁸ Kościalkowski S. Pamiętna, choć przemilczana rocznica. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w pięćdziesięciolecie jego powstania // Teki historyczne. Londyn, 1956–1957, t. VIII, s. 95.

⁶⁹ LCVA, f. 53, ap. 23, b. 1814.

⁷⁰ Brenstejn M. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie. Odbitka z „Wilno i ziemia Wileńska“. Wilno, 1937, t. 2, p. 4.

⁷¹ Ilgiewicz H. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy. Warszawa, 2008, s. 302.

⁷² LVIA, f. 1135, ap. 8, b. 10; LVIA, f. 1135, ap. 8, b. 17; LVIA, f. 1135, ap. 8, b. 16; LVIA, f. 1135, ap. 8, b. 52.

⁷³ Lorentz S. Album wileńskie. Warszawa, 1986, s. 100.

Šv. Kazimiero koplyčioje⁷⁴, S. Batoro universiteto (Vilniaus universitetas) pastatų ansamblyje, Vilniaus rotušėje, Vilniaus ir Trakų pilių kompleksuose⁷⁵, Aušros Vartų koplyčioje bei Trinitorių bažnyčiose⁷⁶ ir kituose objektuose.

Vilniaus miesto mylėtojų draugijos (*Towarzystwo Miłośników m. Wilna*, toliau VMMD) įkūrimo idėja galėjo buvo paremta tam tikra taktika. Vokiečiams suspendavus VMMD veiklą, paveldosaugos srityje neliko kiek aktyvesnio, nekilnojamosios kultūros vertybes akcentuojančio organizacinio veikėjo, o 1919 m. naują draugiją įkurti dar paskatino motyvas puoselėti Vilnių ir jo paveldo objektus. Svarbiausi tikslai: saugoti Vilniaus grožį, tirti, inventoriant ir konservuojant jo paveldą, prisidėti prie miesto profesionalios ir urbanistinės tradicijas tausojančios plėtros, skleisti apsaugos idėjas, propaguoti ir populiarinti paveldosaugą, skatinti vietinių ir atvykstančių piliečių pažintį su Vilniaus miestu⁷⁷. Daugelis šios organizacijos veikėjų dubliavo narystę keletoje to meto kultūros įstaigų, specialistų teisėmis buvo kviečiami dirbti ir tvarkant konkrečius, konservatoriaus kuruojamus objektus. Nors organizacijos reali veikla truko neilgai, tam tikrų rezultatų buvo pasiektą. Per pirmuosius keletą metų ypač rūpintis bendru miesto vaizdiniu, miesto tarybai parengtas gatvių pavadinimų keitimo projektas. Planuojant tiesti tramvajų liniją,

⁷⁴ *Ruszczyc E. Ferdynand Ruszczyc – artysta i organizator życia społeczno-kulturalnego w Wilnie // Wilno – wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur. Białystok, 1992, s. 386–391.*

⁷⁵ KPCA, f. 3, ap. 1, b. 294; KPCA, f. 3, ap. 1, b. 296.

⁷⁶ *Ciemnołoński J., Stankiewicz J. Jan Borowski – architekt i konserwator // Konserwator i zabytek. Warszawa, 1991, s. 155–156.*

⁷⁷ LCVA, f. 1269, ap. 4, b. 3.

rengtasi į Vilniaus miesto magistratą nušūsti kreipimąsi, įspėjantį imtis atsargos priemonių, kad nebūtų pakenkta senajai miesto daliai⁷⁸. VMMD miesto reguliavimo sekcijos nariai sudarė rekomenduotiną Vilniaus plėtros planą, pristatantį istorinės raidos ypatumus, kad, juo vadovaujantis vykdant statybas, nebūtų žeidžiama urbanistinė struktūra⁷⁹. Rusijos imperijos laikotarpiu statytos cerkvės vilniečių sąmonėje kėlė neigiamas asociacijas, todėl buvo ketinama jas perdaryti ar tiesiog nugriauti, taip ištrinant nemalonus pėdsakus⁸⁰. Būtent VMMD narys V. Studnickis-Gizbertas, nepabūgęs priešiškos reakcijos, pirmasis iškėlė jų vertingumo idėją, kuri sulaukė palaikymo ir oficialiu lygmeniu⁸¹.

Aktyvia draugijos veikla pažymėtinas tik kelerių – 1919–1923 m. – laikotarpis, 1922 m. įkurtas Delegato įstaigos Meno skyrius turėjo daugiau teisinių ir finansinių galimybių dirbti paveldo srityje. Susiklosčius tam tikrai konkurencijai, VMMD koncentracijos objektas – Vilniaus miesto paveldo rūpyba – atsидūrė dualistinėje žinyboje ir stipresniojo dėmens persvara nulėmė, kad draugija savo veiklą nutraukė⁸².

Siekiant koncentruoti pajėgas ir optimizuoti problemiškus sričių sprendimus, praktikuota dar viena organizacinė priemonė – specialių komitetų būrimas, patikint jų žinybon konkrečių paveldo objektą ir su juo susijusių problemų sprendimus. Tokių komitetų būta ir tarpukario Vilniaus krašte, o naudojantis archyviniais šaltiniais galima atsekti ne tik jų veiklos

⁷⁸ LCVA, f. 1269, ap. 4, b. 3.

⁷⁹ LCVA, f. 1269, ap. 4, b. 3.

⁸⁰ *Ilgiewicz H. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy. Warszawa, 2008, s. 256.*

⁸¹ KPCA, f. 22, ap. 1, b. 38.

⁸² LCVA, f. 53, ap. 23, b. 1736.

interesų sritį, bet ir misijos įgyvendinimo lygį. *Vilniaus Bazilikos atnaujinimo (kitur gelbėjimo) komitetas buvo* viena didesnių specialiųjų tarpukario organizacijų. 1931 m. potvyniui palikus nemažų padarinių Vilniaus miestui, o ypač Katedros aikštei, pagrindiniam tikslui „išgelbėti Katedrą bei Šv. Kazimiero koplyčią“ įgyvendinti šalia aktyviai veikusių organizacijų suburiamas specialus komitetas⁸³. Vilniaus Bazilikos gelbėjimo metu ne tik atlikti svarbūs darbai, vykdant įvairius tyrimus, šioje vietoje tuomet buvo aptikta ir ypatingų radinių. Aptiktų Žemutinės pilies rūsių koridorių faktą⁸⁴ papildė tuomet didelę sensaciją ir euforiją sukėlęs valdovų palaiškų atradimas⁸⁵, kurio rezultatas – visuomenei atviro mauzoliejaus įrengimas⁸⁶. Vilniaus *Aušros Vartų šventyklos atnaujinimo komiteto*, veikusio 1931–1932 m., pastangų motyvu tapo būtinybė tęsti anksčiau konservatoriaus iniciatyva vykdytus vidaus interjero atnaujinimo darbus ir palaikomosios būklės priežiūra⁸⁷. *Šv. Baltramiejaus bažnyčios atnaujinimo komiteto* veikla yra įdomus neproduktyvumo pavyzdys. Kai nepavyko pagrįsti bažnyčios vidaus interjerui sutvarkyti suaukotų lėšų panaudojimo, teko susidurti su oficialiomis teisėsaugos institucijomis⁸⁸. Būta ir daugiau panašių organizacijų⁸⁹, vieni komitetai veikė aktyviai, kitų tikslai buvo orientuoti galbūt į ne visai sąžiningus prioritetus, galimas variantas, jog kai kuriems

⁸³ LCVA, f. 53, ap. 23, b. 2770.

⁸⁴ Kronika konserwatorska // Ochrona zabytków sztuki. Warszawa, 1930–1931, zeszyt 1–4, t. 2. s. 349.

⁸⁵ Lorentz S. Album wileńskie. Warszawa, 1986, s. 97–107.

⁸⁶ KPCA, f. 22, ap. 1, b. 174, l. 98; KPCA, f. 22, ap. 1, b. 192, l. 227.

⁸⁷ KPCA, f. 22, ap. 1, b. 53, l. 64.

⁸⁸ LCVA, f. 3, ap. 23, b. 1495.

⁸⁹ LCVA, f. 53, ap. 23, b. 1801; LCVA, f. 53, ap. 23, b. 2274.

produktyviai dirbti trukdė ir tam tikros aplinkybės. Tačiau pats jų steigimo faktas rodo, kad tuomet tai laikyta svarbia koordinuota veikla, kuri daugeliu atvejų prisidėjo prie konkrečių objektų išsaugojimo ir pagreitino apsaugos eigą.

Lenkiškosios paveldosaugos tradicijos likimas

1939 m. spalio 10 d. pasirašyta Savitarpio pagalbos sutartis su Sovietų Sąjunga sugrąžino Vilniaus kraštą Lietuvai⁹⁰. Yra pagrindo manyti, kad valstybinė konservatoriaus įstaiga savo veiklą nutraukė labai trumpam laikui⁹¹, o VMBD nariai iki pat 1940 m. dar rinkosi posėdžiauti⁹². Tačiau šios draugijos atstovų oficialūs kreipimaisi į Antano Smetonos vyriausybę siekiant legalizuoti veiklą nebuvo rezultatyvūs. Negavusiai oficialaus pagrindo veikti organizacijai paramą suteikė jau sovietinėje Lietuvoje pradėjusi veikti Mokslų akademija. Jos prezidento Vinco Krėvės-Mickevičiaus rūpesčiu Vilniaus mokslo bičiulių draugija tapo šios organizacijos Lenkų sekcija. Jos veiklai buvo ne tik parūpintas oficialus statusas, bet ir suteikiamos visos egzistencijos ir darbo priemonės. Tačiau vieno asmens parama negalėjo lemti sėkmingos tolesnės veiklos, ir jau 1941 m. imta skaidyti ir perduodama įvairioms sovietinės Lietuvos organizacijoms draugijos meno kolekcija. Tai sukėlė atgarsį, nulėmusį tolesnį likimą⁹³. Protestuodama

⁹⁰ *Jakubčionis A.* Vilniaus krašto atgavimas ir Lietuvos nepriklausomybės netekimas. Prieiga per internetą: <<http://www.genocid.lt/Leidyba/13/algirdas.htm>> [žiūrėta 2011 04 26].

⁹¹ *Markevičienė J.* Rytų Lietuvos paminklai // Kultūros paminklų enciklopedija. Vilnius, 1998, p. 8.

⁹² LVIA, f. 1135, ap. 22, b. 219.

⁹³ *Kościałkowski S.* Pamiętna, choć przemilczana rocznica. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w

prieš tokį elgesį, atsistatydino visa valdyba ir taip labai trumpai po Mokslų akademijos Lenkų sekcijos priedanga veikusi VMBD nustojo gyvuoti *de facto*.

Tačiau lenkų mokslininkų darbų atgarsiai dar kurį laiką buvo aktualūs, o patirtis vertinta ne tik nepriklausoma tapusioje Lietuvoje, bet ir po šio laikotarpio ėjusių sovietinės ir nacių okupacijų metų. Rengiant 1940-ųjų paveldo apsaugos įstatymo projektus, domėtasi kitų Europos valstybių teisinio reglamentavimo patirtimi, mėginta gretinti švedų, prancūzų, latvių ir lenkų teisinius aktus ir taikyti Lietuvai priimtinius šių reglamentų punktus⁹⁴. Brandinant patikimais šaltiniais paremto išsamaus Vilniaus plano kūrimo idėją, 1939 m. tuometės statybos valdybos architektas Vytautas Landsbergis-Žemkalnis šį darbą patikėjo meno istorikui M. Moreliovskui. Remdamasis jau sukauptomis žiniomis ir istorinių tyrimų medžiaga, mokslininkas 1940–1942 m. parengė „Vilniaus miesto planą iki 1655 m.“⁹⁵ Iki šių dienų išlikusi antroji plano kopija⁹⁶. Šio plano vertė grindžiama tuo, kad jo sudarymas paremtas kruopščiais senųjų šaltinių tyrimais, kurių pagrindas – išsami XVIII a. medžiaga⁹⁷. Plano

priedėlis visų sudedamųjų dalių aprašymo forma saugomas Vilniaus apskrities archyve (VAA)⁹⁸ ir yra reikšmingas savo išsamumu. Ir šiandien jis galėtų būti patikimas ir visavertis šaltinis tolesniems Vilniaus miesto tyrimams. Profesionalų tarpukario paveldosaugos veikėjų įdirbį pripažino ir Sovietų Sąjungos sudėtyje atsідūrusios sovietinės Lietuvos paveldo globos institucijos. Tęsiant Trakų, Vilniaus pilių paveldosauginių tyrimų ir restauravimo darbus, neapsieita be tiesioginės lenkų specialistų pagalbos⁹⁹, šių mokslininkų surinkta medžiaga bei tyrimų duomenimis remtasi planuojant ir kitokio pobūdžio paveldosaugos veiklą¹⁰⁰, o bene ilgiausiai Lietuvoje dirbęs M. Moreliovskis iki pat 1944 m. vadovavo ir specialisto teisėmis dalyvavo vykdant istorinius tyrimus rengiant Vilniaus miesto tvarkybos planus¹⁰¹.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, stabilėsnė politinė situacija lėmė, kad, tarpusavyje suderinus teisinių aktų, propaguojamų idėjų ir vykdančiosios struktūros reikalavimus, pokario sovietinėje Lietuvoje pradėta diegti sovietines idėjas atitinkanti kultūros politika, pripažįstanti tik sovietinei ideologijai neprieštaraujanti paveldosaugos modelį¹⁰².

---

pięćdziesięciolecie jego powstania // Teki historyczne. Londyn, 1956–1957, t. VIII, s. 115–116.

⁹⁴ *Keršytė N.* Paminklų globos sampratos ir teisiniai projektai Lietuvoje 1918–1940 metais // *Liaudies kultūra*. Vilnius, 1996, Nr. 3, p. 31.

⁹⁵ *Kitkauskas N.* Vilniaus pilys Marijano Moreliovskio (1884–1963) tyrimuose // *Vilniaus istorijos metraštis*. Vilnius, 2007, t. 1, p. 98.

⁹⁶ Manoma, kad vienas egzempliorius buvo išvežtas į Lenkiją, o 3 x 2 m dydžio antroji plano kopija yra Vilniaus Energetikos ir technikos muziejaus vadovės R. Augutytės nuosavybė. Šį šaltinį suskaitmenino ir savo magistro 2011 m. darbe „Vilnius po 1944 m. Karo veiksmų žala miestui – faktai ir interpretacijos“ juo remiasi Karolis Kučiauskas.

⁹⁷ *Kitkauskas N.* Vilniaus pilys Marijano Moreliovskio (1884–1963) tyrimuose // *Vilniaus istorijos metraštis*. Vilnius, 2007, t. 1, p. 98.

---

⁹⁸ VAA, f. 1019, ap. 11, b. 4358.

⁹⁹ *Glemža J. R.* Nekilnojamojo kultūros paveldo apsauga ir tvarkymas. Vilnius, 2002, p. 25.

¹⁰⁰ *Petrauskienė I.* Vilniaus Mokslo Bičūlių Draugija (1907–1941) // *Mokslo draugijos Lietuvoje*. Vilnius, 1979, p. 140.

¹⁰¹ *Markevičienė J.* Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939–1940), Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos pradžios (1940–1941 ir 1944–1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu // *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945*. Vilnius, 1999, p. 164–165.

¹⁰² *Kulevičius S.* Lietuvos paveldosaugos idėjiniai modeliai ir jų raiška praktikoje sovietmečiu. Daktaro disertacija. Vilnius, 2010, p. 231–236.

Išvados

Lenkijos ir Lietuvos paveldo apsaugos raiška buvo skirtinga, turėdama glaudesnių sąsajų su Vakarų Europos šalimis, XX a. pradžioje nekilnojamųjų vertybių apsaugos idėja Lenkijoje jau buvo pažengusi toliau, egzistavo teisinis paveldo apsaugos pamatas, o abiejuose galiojusiuose reglamentuose nekilnojamajam paveldui buvo skirta pakankamai dėmesio. Toks paveldosaugos modelis Lenkijos aneksuotam Vilniaus kraštui tapo naujove. Pati teisinė bazė, joje aktualinta paveldo objektais laikomų vertybių įvairovė, nekilnojamosios grupės aktualinimas, propaguotos paveldosauginės elgsenos kryptys, lėmusios poslinkį kokybiškos ir pažangios paveldosaugos link – Vilniaus krašte visa tai buvo nepatirta ir nauja. Ir kiek vėliau čia įsigaliojusio 1918 m. dekreto, ir jį pakeitusio 1928 m. įstatymo nekilnojamųjų vertybių apibrėžtis ne tik įtvirtino elementinę paradigmą Vilniaus krašte, bet ir leido spręsti apie integralaus jos lygmens apraiškas. Vilniaus krašte egzistavusios kompleksinės paveldo apsaugos idėjos apraiškos rodo, kad drauge su Lenkijos ir Vilniaus krašto paveldosauga išgyveno naują, progresyvų etapą.

Lenkiškos paveldosauginės sistemos raiškos pažangumą grindžia jos pačios organizacinės struktūros reglamentavimas, lėmęs oficialiosios institucijos vaidmenį, kai, remiantis teisiniais aktais, buvo įsteigta pirmojo oficialaus pareigūno – konservatoriaus tarnyba. Šiai pareigybei vidaus reikalų ministro priskirtų kompetencijų praktinis įgyvendinimas leidžia spręsti apie didelį šios tarnybos indėlį į Vilniaus krašto paveldosaugą. Nekilnojamojo paveldo objektų apskaita ir inventorinimas buvo vykdomi remiantis oficialiais nurodymais ir iki tol nebuvo būdingi Vilniaus

kraštui. Naujomis įstatymų idėjomis paremta praktinė veikla, kompleksinis vertybių suvokimas ir kraštovaizdžio aktualinimas įgavo ne vien deklaratyvią, bet ir praktinę išraišką. Aktyvūs ir veiklūs paveldosauginės srities veikėjai orientavosi į įstatymų nustatytas siektinas gaires, o paveldo tvarkybos praktika visų pirma buvo nukreipta į nykimo prevenciją. Konservacinio, kartais poreikio padiktuoto remonto ir restauracinio pobūdžio darbai buvo pritaikyti daugeliui Vilniaus krašto objektų, tarp kurių paminėtinas ne tik bažnytinis, bet ir reprezentacinės paskirties bei senųjų pilių paveldas.

Paveldo apsauga Vilniaus krašte buvo grįsta ne tik valstybės institucijos veikla, bet ir nevyriausybinų organizacijų darbu. Nors jos steigtos įvairiais laikotarpiais ir aplinkybėmis, o jų specializacija buvo diferencijuota, vis dėlto kiekvienam šiam visuomeninės grupės nariui priskirtina savojo indėlio dalis. Vilniaus mokslo bičiulių draugija įvardytina kaip mokslinio tiriamojo darbo lyderė, jos nariai specialistų teisėmis kviešti dalyvauti oficialiai vykdomuose paveldotvarkos darbuose. Gana trumpą laiką veikusi Vilniaus miesto mylėtojų draugija orientavosi į konkretaus miesto globą, siekė išpuoselėti darnų Vilniaus vaizdinį, saugant ir nepažeidžiant jo paveldo elementų. Steigtiems specialiems komitetams iš esmės deleguotos konkrečios užduotys, orientuotos į tam tikrą paveldo objektą ir su jo apsauga susijusias problemas.

Lietuvos Respublikai sugrąžintame Vilniaus krašte lenkiškoji nekilnojamojo paveldo apsaugos tradicija nenutrūko staiga, jos dalyvių patirtis buvo aktuali ir pasibaigus aneksiniam laikotarpiui. 1939–1945 m., nepaisant trapios ir kintančios politinės situacijos, vykdant paveldosauginę veiklą

naudotasi profesionaliu lenkų įdirbiu ir tik pasibaigus Antrajam pasauliniam karui lenkiškosios paveldosaugos tradicijos apraiškos buvo galutinai užgniaužtos.

Kad ir kokios būtų aneksinės lenkų valdžios politinės priežastys ar motyvai, reikia pripažinti, jog Vilniaus krašto nekilnojamojo paveldo apsauga būtų šiuo laiko-

tarpiu išgyveno visiškai naują, progresyvų ir kokybišką etapą. Lenkiškoji paveldosauginė mintis verta deramo pripažinimo, nes šis laikotarpis paliko turtingą teigiamą patirtį, o lenkiškojo modelio raiška pasirodė Vilniaus kraštui esanti veiksminga, svariai prisidėjusi prie nekilnojamojo kultūrinio palikimo išsaugojimo.

REAL CULTURAL HERITAGE PRESERVATION IN THE AREA OF VILNIUS IN 1920–1939: REPRESENTATION OF THE POLISH HERITAGE PROTECTION MODEL

Jolanta Fedorovič

S u m m a r y

There are very many countries in the world whose history contains political and state sovereignty change when the incorporated territory was run by the occupants' laws, whereas the government representatives and the activities of local organizations were based on a certain attitude and traditional ideas.

Lithuanian history has also facts about the periods of incorporation. During the period 1920–1939, the present-day capital Vilnius with its surrounding territories was annexed by the neighbouring Poland and was treated as its part. This fact influenced the process of many spheres in society; this paper deals with the area of heritage protection. The analysis is focused on the real estate heritage and the Polish model of its protection, and putting it into practice in the Vilnius area. The author distances herself from the negative political assessment of the annexation fact, reviews the policy of the government for values and the issues the heritage protection traditions which had the decisive factor in defining the motives and consequences of the model applied in that area.

The heritage protection trend created by Poland for the Vilnius area became special. It brought not only novelties into practice, but also novelties in the

concept and the experience of heritage protection. It brought the real estate heritage protection to a new level of its understanding, the creation of its legal basis and the appointment of a state official for the heritage protection. The two legal resolutions defining the integral protection of heritage not only were new to the Vilnius territory and Poland, but in its idea surpassed the Charter of Venice issued in Europe in 1964, which is most often referred to as the first official document defining the complex protection in heritage. The urban city structures, landscape, and the appreciation of nature's heritage became also a new trend; it was not only declared, but also implemented by the activities of organizations and scientists, and later became a tradition.

The real estate heritage protection in the Vilnius area during the Polish occupation experienced an upswing, particularly during the years of annexation. From the historical perspective, looking at the items in the Vilnius area today, we can appreciate the heritage protection officials of the interwar period, who managed to keep the values and contribute to the preservation of what we now proudly call the heritage of Lithuania.

*Įteikta 2012 03 07
Parengta skelbti 2012 04 06*